

2.5. ІНФОРМАЦІЙНО-СЕМІОТИЧНИЙ ПІДХІД ДО РОЗУМІННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ

Сьогодні в Україні велика увага приділяється питанням, пов'язаним із розвитком національної свідомості та культури, зі створенням, використанням, поширенням, збереженням культурної спадщини і культурних цінностей, забезпеченням доступу до них. Ці питання знаходять своє відображення у Законі України «Про культуру», в якому, зокрема, запропоновано таке визначення: «культура — сукупність матеріального і духовного надбання певної людської спільноти (етносу, нації), нагромадженого, закріпленого і збагаченого протягом тривалого періоду, що передається від покоління до покоління, включає всі види мистецтва, культурну спадщину, культурні цінності, науку, освіту та відображає рівень розвитку цієї спільноти»²⁵⁷. Ця дефініція має як наукове, так і практичне значення, і відображає, передусім, спектр завдань, для вирішення яких було прийнято цей нормативно-правовий акт.

Проте, у разі розгляду теоретичних аспектів культури спостерігаються багатогранність і суперечність цього феномену. На думку вчених, сьогодні існує більше чотирьохсот визначень культури²⁵⁸. Полісемантичність цього феномену зумовлена різноманіттям реальних форм його існування. Термін «культура» широко використовується у філософії, соціології, історії, антропології, етнографії, психології, філології, юриспруденції тощо. Можна виокремити десятки різновидів культур і субкультур. Серед них філософська культура, політична культура, етнічна культура, релігійна культура, правова культура тощо.

Активне вивчення різних аспектів культури намітилося в ХХ ст. Дослідники виявляють явні протиріччя між людиною і суспільством, природою і суспільством, а також у самому суспільстві, підкреслюючи тим самим внутрішнє різноманіття культури, різні її рівні і форми, що існують в одних і тих самих часі і просторі, її внутрішню суперечність. З'являється безпрецедентна кількість

²⁵⁷ Про культуру : Закон України від 14 грудня 2010 р. // Офіційний вісник України. — 2011. — № 2. — Ст. 91.

²⁵⁸ Теория культуры : учеб. пособ. / [В. П. Большаков, С. Н. Иконникова, И. К. Москвина и др.] ; под ред. С.Н. Иконниковой, В. П. Большакова. — СПб. : Питер, 2008. — С. 8.

підходів до осмислення феномену культури. На думку професора В. П. Сальнікова, всі наявні у світовій науці підходи до культури можна звести до трьох основних груп: філософські, соціологічні та антропологічні²⁵⁹.

При філософському підході наголошується на визначенні сенсу або основного призначення культури, на досягненні загальних (родових) основ культурної системи.

Розуміння культури в рамках філософського підходу зазвичай зводять до таких позицій: 1) культура — це «друга природа», світ штучного, тобто створеного людиною згідно зі своїм образом та подобою або для власних потреб, не продиктованих однозначно природною необхідністю (на відміну від усього природного), та силою інстинкту; 2) культура є спосіб розвитку і саморозвитку особи, спосіб особистісного буття у світі; 3) культура як специфічно людський, надбіологічно вироблений «спосіб діяльності», а також як технологія її здійснення, тобто те, як і яким чином людина реалізує свою діяльнісну сутність; 4) культура є особливий різновид людської діяльності, спрямований на відтворення й оновлення соціального буття, яке включає продукти і результати такої діяльності²⁶⁰.

При соціологічному підході культура розглядається, передусім, як явище колективне, як універсальна властивість суспільного життя, при цьому значна роль відводиться й особистісному аналізу культури. Основними, типовими елементами цього підходу є загальноколективні ідеї, цінності і правила поведінки (норми). Значущість соціологічного підходу можна побачити при розгляді основних соціальних функцій культури. Це, передусім, функції консервації, трансляції і соціалізації.

Функція консервації знаходить своє вираження у тому, що одним з основних призначень культури є накопичення соціальної пам'яті народу, етносу. Ю. М. Лотман у роботі «Культура і інфор-

²⁵⁹ Сальников В. П. Правовая культура : теоретико-методологический аспект : автореф. дис. на соискание уч. степени доктора юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история государства и права; история политических и правовых учений» / Виктор Петрович Сальников. — Ленинград, 1990. — С. 12.

²⁶⁰ Резник Ю. М. Культура как предмет изучения / Ю. М. Резник. // Личность. Культура. Общество. — 2001. — Т. 3. — Вып. 1, 2. — С. 176-195, 178-182.

мація» зазначав, що культура — це «сукупність усієї не спадкової інформації, а також способи її організації і зберігання»²⁶¹. За допомогою культури здійснюється трансляція соціального досвіду. «Сьогодення — це майбутнє у минулому і минуле у майбутньому» відзначає Б. А. Успенський, розглядаючи процес передачі історичного досвіду від одного покоління до іншого²⁶². Змістом соціалізації є те, що людина стає соціальною не з моменту народження, а тільки в процесі соціальної діяльності. Освіта, виховання — це не що інше, як оволодіння культурою, процес передачі її від одного покоління до іншого. Культура означає залучення людини до соціуму, суспільства, отже, процес соціалізації — це безперервний процес оволодіння культурою.

Соціологічний підхід має важливе значення при вивченні питань культури в конкретних галузях знань. У контексті цього дослідження при розгляді питань правової соціалізації, правового виховання, формування правової культури цей підхід обійти неможливо. Слід зазначити, що культура при використанні соціологічного підходу пов'язується, в основному, з процесами соціальної взаємодії людей, при цьому часто недооцінюється внутрішній зміст цього феномену.

Антропологічне розуміння культури передбачає, що культура охоплює все, що відрізняє життя людського суспільства від природи, всі боки людського буття. Культура при цьому розглядається як реально існуючий та такий, що історично змінюється, спосіб життя людей, зумовлений досягнутим рівнем розвитку людського розуму, науки, мистецтва, виховання, освіти²⁶³. Леслі А. Уайт у роботі «Культурологія» визначає культуру як «складне ціле, яке складається із знань, вірувань, мистецтва, моральності, законів, звичаїв і деяких інших здібностей і звичок, засвоєних людиною як членом суспільства». Культура, на його думку, є «виключно приналежніс-

²⁶¹ Лотман Ю. М. Семиосфера / Ю. М. Лотман. — СПб. : Искусство-СПб., 2001. — С. 395.

²⁶² Успенский Б. А. Избранные труды / Б. А. Успенский. — М. : Школа «Языки русской культуры», 1996. — Т. 1. Семиотика истории. Семиотика культуры. — С. 18-33.

²⁶³ Кармин А. С. Культурология : учебник / А. С. Кармин. — СПб. : Лань, 2006. — С. 10.

тю людського виду», а наука про культуру (культурологія) — є галуззю антропології²⁶⁴.

Антропологічне розуміння культури максимально розширює її зміст і входить до поля зору цілого ряду суспільних наук. При цьому увага в них спрямовується головним чином не на теоретичне осмислення проблем культури, а на емпіричне вивчення конкретного історико-культурного матеріалу. У результаті виникають різні приватні наукові уявлення про культуру: археологічне; етнографічне; етнопсихологічне; соціологічне²⁶⁵.

У культурологічній та юридичній літературі виокремлюються й інші підходи до розуміння культури: описові, аксіологічні (ціннісні), нормативні, адаптивні, історичні, функціональні, семіотичні, символічні, герменевтичні, ідеаційні, психологічні, дидактичні²⁶⁶, інтегралістські²⁶⁷, інституціональні²⁶⁸ та інші. Але слід зазначити, що більшість сучасних дослідників культури підтримують або, як мінімум, не заперечують знакової природи культури. Тому, як уявляється, доцільно детальніше зупинитися на запропонованій А. С. Кармінім інформаційно-семіотичній концепції культури²⁶⁹. В основі цієї концепції лежать культурологічні ідеї, висунуті в працях Х. Гадамера, Е. Кассірера, Ю. М. Лотмана, Б. А. Успенського та інших дослідників.

Початковим пунктом цього підходу є теза про те, що в культурі втілюються засоби, способи і результати людської діяльності. Діяльність — це спосіб існування людини. Особливостями людської діяльності, що відрізняє людину від тварини, є, по-перше, свідома постановка цілей, тобто цілепокладання, по-друге, створення і вдосконалення засобів діяльності. Ці особливості дозволяють зро-

²⁶⁴ Уайт Л. А. Культурология / Л. А. Уайт // Личность. Культура. Общество. — 2004. — Вып. 1. — С. 245.

²⁶⁵ Кармин А. С. Культурология : учебник / А. С. Кармин. — СПб. : Лань, 2006. — С. 10-11.

²⁶⁶ Там само. — С. 7.

²⁶⁷ Резник Ю. М. Культура как предмет изучения / Ю. М. Резник. // Личность. Культура. Общество. — 2001. — Т. 3. — Вып. 1, 2. — С.74.

²⁶⁸ Навальный С. В. Методологические подходы в исследовании правовой культуры в процессе обеспечения легитимности и преемственности государственной власти / С. В. Навальный // Философия права. — 2010. — № 3 — С. 74.

²⁶⁹ Кармин А. С. Культурология : учебник / А. С. Кармин. — СПб. : Лань, 2006. — С. 11-24.

бити висновок, що в основі культурного прогресу людства лежить постійне перетворення засобів діяльності на її цілі, а цілей — на засоби.

Продукти і результати людської діяльності, штучно створені людиною предмети і явища називають артефактами. Артефактами, тобто феноменами як породженнями культури, є все створене людиною — від предметів до думок, засобів і способів дій. Світ артефактів включає не лише те, що знаходиться поза людиною, але й те, що знаходиться у ній самій²⁷⁰. Характеристика культури як світу артефактів є важливою, але недостатньою для розуміння суті культури.

Артефакти мають подвійну визначеність — об'єктивну і суб'єктивну. Із точки зору об'єктивної визначеності, вони розглядаються як реальність, що існує сама по собі і характеризується об'єктивно притаманними їй властивостями. З іншого боку, людьми в них втілено те, що називають «сенсом», «значенням». Сенс має все, що людина робить і що становить культурне середовище її мешкання: витвори мистецтва і правила етикету, релігійні обряди і наукові дослідження, навчання і спорт, мораль і право тощо²⁷¹. Сенс будь-якого артефакту виражається в його призначенні, функціях. Так, сенс норми права має вираження у визначенні меж дозволеного, нормативно-правового акта — у можливості регулювання суспільних відносин, юридичної відповідальності — в охороні правопорядку, вихованні громадян у дусі добросовісного дотримання законів тощо. Без знання культури важко зрозуміти своїх предків. Ю. М. Лотман у книзі «Бесіди про російську культуру» як приклад наводить такий факт: згідно із стародавнім зводом законів Київської Русі «Руською Правдою», за рану, навіть важку, завдану гострим боком меча, передбачалась менша віра (відшкодування), ніж за не такі небезпечні удари не оголеною зброєю або руків'ям меча, чашею на банкеті або тильною стороною кулака. Цю парадоксальну норму можна зрозуміти, тільки усвідомивши її сенс. У цей період відбувається

²⁷⁰ Кармин А. С. Культурология : учебник / А. С. Кармин. — СПб. : Лань, 2006. — С. 12-14.

²⁷¹ Там само. — С. 15-16.

формування моралі воїна, формується поняття честі. Вважається, що рана, завдана гострим боком меча, — це бойова рана. Вона є болючою, але не ганьбить. Більше того, вона навіть є почесною, оскільки б'ються тільки з рівним. Удар же руків'ям, палицею, взагалі не зброєю — ганьбить, оскільки так б'ють раба²⁷². Таким чином, удар мечем, чашею або кулаком виявляється дією, що має специфічний для культури того часу сенс. Виходячи з викладеного, можна визначити культуру не лише як сукупність результатів людської діяльності, артефактів, але і як світ сенсів, яких людина вкладає у свої творіння і дії.

Людина відповідно до своїх потреб пізнає, оцінює й регулює явища та процеси, що відбуваються навколо неї. Тому розрізняють три основні види сенсів: когнітивний (те, що дається пізнанням), ціннісний (те, що встановлюється за допомогою оцінки) і регулятивний (те, чим регулюються дії). Когнітивний сенс — це інформація про властивості об'єкта. Знання — найважливіша частина культури. Воно має величезне значення в її змісті. Із розвитком культури обсяг знань, які має в розпорядженні суспільство, постійно зростає, а оволодіння культурою вимагає засвоєння накопичених в ній різноманітних знань. Ціннісний сенс — це фіксована в людській свідомості характеристика ставлення об'єкта до людини (і відповідно людини до об'єкта). Об'єкт має цінність, якщо людина вбачає у ньому засіб задоволення якої-небудь своєї потреби. Цінністю при цьому є не об'єкт сам по собі, а його властивість, здатність задовольняти людську потребу. Регулятивний сенс — це правило, вимога, відповідно до якої люди вибудовують свою поведінку. Регулятиви, що містяться в культурі, визначають прийняті у цій культурі норми поведінки і діяльності, тобто вказують, які шляхи і засоби досягнення цілей є допустимими, а які — ні²⁷³.

Будучи носіями сенсу, речі, процеси, явища, на які впливала людина фізично і духовно, стають знаками. Знак — це предмет (явище, дія), що є позначенням або представником іншого пред-

²⁷² Лотман Ю. М. Беседы о русской культуре : Быт и традиции русского дворянства (XVIII — начало XIX века) / Ю.М. Лотман. — СПб. : Искусство-СПб., 2002. — С. 7-8.

²⁷³ Кармин А. С. Культурология : учебник / А. С. Кармин. — СПб. : Лань, 2006. — С. 16-22.

мета, дії або властивості²⁷⁴. Тільки людина, на відміну від тварини, усвідомлено створює знаки. Німецький філософ Е. Кассіер у своїй роботі «Есе про людину: Вступ до філософії людської культури» визначив людину як символічну тварину («*animal symbolicum*»), тобто як тварину, що створює символи²⁷⁵.

Світ знаків є важливою складовою культури. Явища культури — це знаки та їх сукупності, в яких «зашифрована» соціальна інформація, тобто вкладені в них людьми зміст, значення, сенс²⁷⁶.

Культура являє собою особливий тип інформаційного процесу, якого не знає природа. Передача інформації у людини відбувається не лише генетичним шляхом, але й через знакові системи. Порівнюючи процес передачі інформації у людей та в інших живих організмів, О. А. Івакін зазначає: «...людина використовує принципово новий спосіб отримання, зберігання й використання інформації. При цьому вся ця суспільно-трудова інформація «записується» не в генах, а в штучних символах: жестах, ритуалах, словах, малюнках, тобто в мові»²⁷⁷. Соціальна інформація, виражена в знакових системах, не зникає із смертю індивіда, що здобув її. «Соціальна спадковість» дозволяє накопичувати, множити й передавати інформацію, яка знаходиться у розпорядженні людини. Недаремно І. Ньютон говорив: «Я карлик, що стоїть на плечах гіганта», маючи на увазі попередні покоління²⁷⁸. За визначенням Ю. М. Лотмана, культура — це «надзвичайно складно організований механізм, який зберігає інформацію, постійно виробляючи для цього найбільш вигідні і компактні способи, отримує нову, зашифровує і дешифровує повідомлення, переводить їх з однієї системи знаків в іншу»²⁷⁹.

²⁷⁴ Большой энциклопедический словарь / [отв. ред. Г. Б. Ерусалимский]. — М. : Большая Российская энциклопедия; СПб. : Норинт, 2004. — С. 424.

²⁷⁵ Кассирер Е. Избранное. Опыт о человеке / Эрнст Кассирер. — М. : Гардарика, 1998. — С. 472.

²⁷⁶ Кармин А. С. Культурология : учебник / А. С. Кармин. — СПб. : Лань, 2006. — С. 22.

²⁷⁷ Івакін О. А. Діалектична філософія : монографія / О. А. Івакін. — О. : Фенікс; Суми : Університет. книга; М. : ТрансЛіт, 2007. — С. 105 с.

²⁷⁸ Библер В. С. Культура. Диалог культур / В.С. Библер // Вопросы философии. — 1989. — № 6. — С. 33.

²⁷⁹ Лотман Ю. М. Семиосфера / Ю. М. Лотман. — СПб. : Искусство-СПб., 2001. — С. 395.

Таким чином, з інформаційно-семіотичної точки зору феномени культури — це будь-які артефакти, які несуть у собі сенси, тобто є знаками, що мають значення. Сукупності знаків при цьому утворюють тексти, в яких міститься соціальна інформація. Виходячи із цього, А. С. Кармін пропонує таке визначення культури: «Культура — це соціальна інформація, яка зберігається й накопичується в суспільстві за допомогою створюваних людьми знакових засобів»²⁸⁰.

Інформаційно-семіотичний підхід при дослідженні правової культури має важливе методологічне значення. Він дозволяє глибше проникнути в суть правової культури, осмисливши правову спадщину народу, розширити сферу феномену, що вивчається, включивши до нього не лише позитивні, але й негативні прояви правової дійсності.

Традиційно системну цілісність культури поділяють на матеріальну, духовну і соціальну сфери. Правова культура при цьому є однією із форм соціальної культури ²⁸¹.

Питання правової культури активно досліджуються в останні часи. На особливу увагу заслуговують роботи В. П. Сальнікова, який зробив спробу обґрунтувати культурологію права як самостійний перспективний напрям досліджень у юриспруденції²⁸², та Ю. М. Оборотова, який використав інформаційно-семіотичний підхід у вивченні правової культури²⁸³.

У цілому серед правознавців домінує схильність розглядати правову культуру в рамках первісно заданих аксіологічних (ціннісних) схем. Так, у юридичній енциклопедії правова культура визначається як «система духовних і матеріальних цінностей

²⁸⁰ Кармин А. С. Культурология : учебник / А. С. Кармин. — СПб. : Лань, 2006. — С. 24.

²⁸¹ Там само. — С. 226-228.

²⁸² Сальников В. П. Правовая культура : теоретико-методологический аспект : автореф. дис. на соискание уч. степени доктора юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история государства и права; история политических и правовых учений» / Виктор Петрович Сальников. — Ленинград, 1990. — С. 35.

²⁸³ Оборотов Ю. Н. Традиции и обновление в правовой сфере: вопросы теории (от познания к постижению права) / Ю. Н. Оборотов. — О. : Юрид. л-ра, 2002. — С. 138-141.

у сфері функціонування права»²⁸⁴. На думку В. П. Сальнікова, «правова культура суспільства охоплює всі цінності, які створено людьми у галузі права. Вона втілює досягнення правової думки, юридичної техніки і правової практики. Елементами правової культури суспільства є компоненти правової дійсності із специфічним призначенням — проявлятися як еталони діяльності людини»²⁸⁵. О. Ф. Скакун розуміє під правовою культурою «різновид і невід'ємну частину загальної культури, що становить систему духовних і матеріальних цінностей у правовій сфері, розвинених суспільством завдяки постійному вдосконаленню заходів просвітницько-освітнього характеру з урахуванням загальнолюдських правових цінностей, та визначає розвиток правової системи суспільства»²⁸⁶. С. С. Алексєєв підкреслює, що «правова культура становить своєрідне юридичне багатство, виражене в досягнутому рівні розвитку регулятивних якостей права, накопичених правових цінностей»²⁸⁷. Як своєрідна система цінностей у сфері функціонування права правова культура розглядається у роботах В. С. Нерсєсянца, О. О. Певцової, Р. Д. Русінова, М. Я. Соколова, І. В. Яковюка та ін.

Безумовно, цінності визначають сенс і основний вектор розвитку людської культури і людського життя. Вони виражають переваги, орієнтацію, інтереси окремих осіб, груп і верств суспільства, пов'язані з пізнавальною, творчою і практичною діяльністю, опосередкованою вольовими рішеннями. Діяльність індивіда, у першу чергу, зорієнтована цінностями, до досягнення яких він прагне, а правові норми часто є засобом, способом досягнення цих цінностей. Це свідчить про те, що сьогодні правова система повинна вважатися не лише нормативною, але й нормативно-

²⁸⁴ Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. — К. : «Укр. енцикл.», 1998. — Т. 5. : П-С. — 2003. -С. 37.

²⁸⁵ Сальников В. П. Правовая культура : теоретико-методологический аспект : автореф. дис. на соискание уч. степени доктора юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история государства и права; история политических и правовых учений» / Виктор Петрович Сальников. — Ленинград, 1990. — С. 18.

²⁸⁶ Скакун О. Ф. Теория держави і права : підручник / О. Ф. Скакун. — 2-е вид. — К. : Алерта ; ЦУЛ, 2011. — 104 с.

²⁸⁷ Алексєєв С. С. Общая теория права : в 2 т. / С. С. Алексєєв. — М. : Юрид. лит., 1981. — Т.1 — С. 213.

ціннісною, вірніше навіть ціннісно-нормативною. Ціннісній характеристиці права і правової культури в юриспруденції приділяється велика увага. Ці питання знаходили своє віддзеркалення в роботах С. С. Алексєєва, О. О. Бандури, Н. Неновського, В. С. Нерсесянца, Ю. М. Оборотова, М. П. Орзіха, А. В. Полякова, П. М. Рабіновича та ін.

Дослідження аксіологічної спрямованості правової культури, як однієї із форм соціальної культури, має важливе методологічне значення. З її допомогою можна надати об'єктивну оцінку кожного елемента правової культури, визначити їх суспільно-історичну значущість. Проте існує небезпека, пов'язана з тим, що Ф. Ніцше називав «переоцінкою цінностей». Давно відомо: те, що є значущим для одного, може не являти собою цінності для всіх. Цінності свободи, істини, добра, краси, що часто визнаються людьми як абсолютні, правильніше сприймати як відносні, обґрунтовані лише стосовно конкретної культури і суспільства. Американський антрополог Девід Бідні підкреслював, що так звані «абсолютні цінності» є насправді «відносними абсолютами», законність яких може бути визнана тільки в контексті цієї культури²⁸⁸. Часто, співставляючи різні правові системи, представники однієї правової сім'ї не помічають або прямо заперечують правові цінності, що існують в інших сім'ях. Тому «підхід до розуміння правової культури лише через призму аксіологічної спрямованості складових її елементів не дозволяє створити міцного теоретичного фундаменту правової культурології хоча б тому, що властивості, завдяки яким виокремлюється клас об'єктів вивчення, мають суб'єктивний характер, оскільки безпосередньо пов'язані із ціннісними установками пізнаючих суб'єктів»²⁸⁹.

В юриспруденції під цінностями зазвичай розуміють все те, що викликає до себе позитивне ставлення, розглядається як бла-

²⁸⁸ Бидни Д. Понятие ценности в современной антропологии / Девид Бидни // Культурология XX век : Антология. Аксиология, или философское исследование природы ценностей. — М. : Институт науч. информации по общественным наукам РАН. — 1996. — С. 29-30.

²⁸⁹ Сальников В. П. Правовая культура : теоретико-методологический аспект : автореф. дис. на соискание уч. степени доктора юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история государства и права; история политических и правовых учений» / Виктор Петрович Сальников. — Ленинград, 1990. — С. 16.

го, добро, користь, належне. Вони є цілями, до яких люди прагнуть, і пов'язані із задоволенням потреб людей²⁹⁰. Такі явища, як злочинність, соціальна нерівність, декларативні (недіючі) закони, бюрократизм у правовій сфері, правовий нігілізм і багато чого іншого, виносяться за рамки ціннісного змісту. Проте подібні явища супроводжують людське буття, і якщо ігнорувати їх існування, то неможливо зрозуміти культуру тієї або іншої країни, якої-небудь епохи. Таким чином, у цьому трактуванні аксіологічний підхід до культури звучує, обмежує її внутрішній сенс.

Однак саме поняття «цінність» не є таким однозначним. У ряді випадків під цінностями розуміються не лише позитивні, але й негативні явища. Як приклад можна навести таку дефініцію: «цінність — позитивна або негативна значущість об'єктів навколишнього світу для людини, соціальної групи, суспільства в цілому, що визначається не їх властивостями як самими по собі, а їх залученістю до сфери людської життєдіяльності, інтересів і потреб, соціальних стосунків; критерій і способи оцінки цієї значущості, що виражені в моральних принципах і нормах, ідеалах, установках, цілях»²⁹¹. Таке бачення цінностей дозволяє в іншому ракурсі уявити феномен культури. У культурологічному аспекті цінність розумітиметься як загальноновизнана норма, сформована у певній культурі, яка задає зразки і стандарти поведінки, впливає на вибір між можливими альтернативами поведінки. Причому ці норми можуть бути не лише позитивними. Ю. М. Оборотов зазначає, що також як добро і зло для моралі [тільки на тлі зла може сяяти добро (Гете), правомірне і неправомірне, служать праву як визначальні правові цінності. При цьому правомірне — основна правова цінність, а неправомірне — основна правова антицінність²⁹². На думку А. В. Полякова, тексти правової дійсності для суб'єктів можуть мати як позитивне, так і негативне ціннісне значення. До текстів правової дійсності, що сприймаються як негативні цінності, він зараховує правопорушення, закони, що оцінюються як «несправед-

²⁹⁰ Неновски Н. Право и ценности / Н. Неновски. — М. : Прогресс, 1987. — С. 25-29.

²⁹¹ Большой энциклопедический словарь / [отв. ред. Г. Б. Ерусалимский]. — М. : Большая Российская энциклопедия; СПб. : Норинт, 2004. — С. 1330.

²⁹² Оборотов Ю. Н. Теория государства и права (прагматический курс) / Ю. Н. Оборотов. — О. : Юрид. л-ра, 2004. — С. 38.

ливі», «драконівські», тексти правової ідеології, що обґрунтовують перевагу якоїсь раси або нації тощо. Ці тексти правової дійсності мають соціальне значення, тому також є частиною правової культури²⁹³. Поведінкова (діяльнісна) складова є важливим структурним елементом індивідуальної і групової правової культури. Але установки на поведінку і сама правова поведінка можуть бути як позитивними, так і негативними. В. І. Камінська і О. Р. Ратінов, розглядаючи структуру правової культури, включають до її складу як правомірну, так і неправомірну правову поведінку (діяльність)²⁹⁴.

Антицінності, негативні цінності так само, як і позитивні цінності, є відносними категоріями і повною мірою залежать від установки розглядаючого суб'єкта.

Очевидно, що правова дійсність включає не лише позитивні складові. Для охоплення всього правового буття в юриспруденції було запропоновано категорію «правове життя». Правове життя є сферою соціального життя, яке включає всю сукупність юридичних чинників, що ведуть до юридичних наслідків. Тобто правове життя — це юридична сторона життя суспільства. О. В. Малько визначає правове життя суспільства як «форму соціального життя, що виражається переважно в правових актах і правовідносинах, яка характеризує специфіку і рівень правового розвитку цього суспільства, ставлення суб'єктів до права і міру задоволення їх інтересів»²⁹⁵. Цілковита картина правового життя не може бути представлена тільки через знання про правові акти, правовідносини, про наявні правові погляди, про результати дії права. Це всього лише певна частина, що характеризується ознаками позитивності, контрольованості. На думку В. О. Шиянова, правове життя — це метасистема (єдиний комплекс правових явищ: статичних і динамічних, організованих і неорганізованих, позитивних і негативних), яка є специфічною абстракцією соціальних відно-

²⁹³ Поляков А. В. Общая теория права / А. В. Поляков, Е. В. Тимошина. — СПб. : Издат. Дом С.-Петербур. гос. ун-та, 2005. — С. 189.

²⁹⁴ Каминская В. И. Правосознание как элемент правовой культуры / В. И. Каминская, А. Р. Ратинов // Правовая культура и вопросы правового воспитания / [под ред. А. Д. Бойкова]. — М. : Всесоюз. ин-т по изуч. причин и разработки мер предупред. преступности, 1974. — С. 43.

²⁹⁵ Малько А. В. Категория «правовая жизнь»: проблемы становления / А. В. Малько // Государство и право. — 2001. — № 5. — С. 5.

син, що дозволяє об'єднати формальну і змістовну сторони права, охарактеризувати специфіку і рівень правового розвитку суспільства. До ознак правового життя, на його думку, слід віднести те, що воно характеризує специфіку і рівень правового розвитку тієї або іншої країни; відбиває ставлення суб'єктів до права і ступінь задоволення їх інтересів; є невід'ємним від юридичних правил поведінки і, отже, від відповідних наслідків такої поведінки; є більш «оперативним» ніж формально-юридичні інструменти; поєднує в собі офіційний, нормативно-організований, владно-імперативний характер, соціально-правовий досвід та ін.²⁹⁶

Правове життя і правова культура є гранично широкими категоріями, що включають численні юридичні елементи — правосвідомість, правову практику, правові інститути, правові акти тощо. Ці поняття є не лише взаємопов'язаними, вони часто визначають одне. Наприклад, правова культура часто визначається як «якісний стан правового життя суспільства, як міра освоєння й використання правових цінностей»²⁹⁷. Виходячи з такого підходу, правова культура є більш вузьким поняттям, що являє собою лише позитивну складову правового життя.

Правова культура — невід'ємна частина культури, вона базується на її основах, є віддзеркаленням рівня її розвитку. У найзагальнішому вигляді культуру можна визначити як світ штучного. Проте «це не просто сума речей або ідей, яку необхідно емпірично виокремити й описати, а вся створювана людством предметна дійсність, що втілює в собі наші власні сили і стосунки. Це весь світ, в якому ми виявляємо, знаходимо самих себе, який містить в собі умови й необхідні передумови нашого достовірно людського існування»²⁹⁸. Необхідно зазначити, що при дослідженні культури

²⁹⁶ Шиянов В. А. Правовая система и правовая жизнь общества : теоретический аспект взаимодействия : автореф. дис. на соискание уч. степени кандидата юрид. наук. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / В. А. Шиянов. — М., 2008. — С. 10.

²⁹⁷ Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. / [В. Я. Тацій, М. В. Цвік, О. В. Петришин та ін.]; за заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. — Х. : Право, 2008. — Т. 1 : Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України. — С. 646.

²⁹⁸ Межуев В. М. Культура как философская проблема / В. М. Межуев // Вопросы философии. — 1982. — № 10. — С. 52.

певного народу і певного періоду, далеко не всі явища підносять людину, сприяють її духовному вдосконаленню (наприклад, переслідування інакомислячих, релігійні розбрати, злочинність, війни). Тому будь-яка культура містить у собі, окрім позитивних, ще й негативні, небажані прояви активності людини²⁹⁹. Така позиція є досить поширеною в культурології і має безліч послідовників.

Проектуючи це розуміння культури на правову культуру, на її юридичний вимір, слід включати до її складу негативну правову культуру. Необхідно сказати, що негативні прояви правової культури вже представлені в деяких сучасних загальнотеоретичних юридичних дослідженнях. Так, на думку Л. І. Спиридонова, «інституціоналізуються, а отже, й нормуються найрізноманітніші види людської діяльності, перетворюючись на частину культури незалежно від того, позитивну чи негативну роль вони відіграють у суспільстві»³⁰⁰, М. Б. Смоленський, аналізуючи сучасні прояви правового нігілізму і правового ідеалізму, виокремлює деформовану правову культуру³⁰¹. Про існування негативної правової культури говориться у навчальному посібнику з теорії держави і права за редакцією М. М. Рассолова, В. О. Лучина, Б. С. Ебзеєва³⁰², про негативні прояви правої культури говорили й учасники наукової конференції «Правова культура в Росії на рубежі століть» С. А. Комаров, В. М. Баранов, Л. В. Лобанова³⁰³. І. І. Коваленко аналізуючи негативні прояви правової культури виокремлює її антипод — «правову антикультуру»³⁰⁴. Вона, на його думку, становить «специфічний

²⁹⁹ Кармин А. С. Культурология : учебник / А. С. Кармин. — СПб. : Лань, 2006. — С. 9.

³⁰⁰ Спиридонов Л. И. Теория государства и права : учебник / Л. И. Спиридонов. — М. : Проспект, 1996. — С. 121.

³⁰¹ Смоленский М. Б. Право и правовая культура как базовая ценность гражданского общества / М. Б. Смоленский // Журнал Российского права. — 2004. — № 11. — С. 79.

³⁰² Теория государства и права : учебник для вузов / [под ред. М. М. Рассолова, В. О. Лучина, Б. С. Эбзева]. — М. : ЮНИТИ ДАНА; Закон и право, 2000. — С. 406.

³⁰³ Обзор всероссийской научной конференции «Правовая культура в России на рубеже столетий», г. Волгоград, 16-17.02.2001 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.lawportal.ru/doc/document.asp?docID=1146552>

³⁰⁴ Коваленко І. І. Теоретико-методологічні засади дослідження правової культури українського соціуму / І. І. Коваленко // Суспільство, людина, право: сучасні дослідження актуальних проблем : монографія / [О. Г. Данильян,

зріз правової дійсності, що відображає властивість правових явищ, станів та тенденцій розвитку знижувати ефективність правового регулювання та рівень правового порядку, а також ступінь задоволення індивідуальних і суспільно-значущих інтересів та потреб»³⁰⁵. Правова антикультура, будучи породженням соціальної організації людей, має різноманітні прояви, найбільш поширеними серед яких є деформації правосвідомості, норми кримінальної субкультури, правопорушення та корупційні прояви, недосконалість правового регулювання (наприклад, існування прогалин означає ні що інше, як стан неврегульованості певної галузі суспільних відносин), техніко-юридичні дефекти законодавства, юридичні помилки та перекоси у правозастосовній практиці. Отже, правова антикультура містить негативні та деструктивні сторони правових явищ, набуваючи різних форм зовнішнього виразу та способів впливу на правову систему³⁰⁶.

Для виявлення негативних складових правової культури велике значення має вихід на такі аномалії у правовій сфері, як правовий нігілізм і правовий ідеалізм. У теорії права до співвідношення цих явищ із правовою культурою не існує однозначного підходу. М. Я. Соколов протиставляє правовий нігілізм правовій культурі³⁰⁷, Г. Г. Костакі вважає їх антиподами правової культури³⁰⁸, В. А. Мішенін розглядає правовий нігілізм і правовий ідеалізм як крайні

О. П. Дзьобань, С. Б. Жданенко та ін.] ; за ред. О. Г. Данильяна. — Х. : Право, 2014. — С. 219-222.

³⁰⁵ Коваленко І. І. Теоретико-методологічні засади дослідження правової культури українського соціуму / І. І. Коваленко // Суспільство, людина, право: сучасні дослідження актуальних проблем : монографія / [О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. Б. Жданенко та ін.] ; за ред. О. Г. Данильяна. — Х. : Право, 2014. — С. 222.

³⁰⁶ Коваленко І. І. Теоретико-методологічні засади дослідження правової культури українського соціуму / І. І. Коваленко // Суспільство, людина, право: сучасні дослідження актуальних проблем : монографія / [О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. Б. Жданенко та ін.] ; за ред. О. Г. Данильяна. — Х. : Право, 2014. — С. 221-222.

³⁰⁷ Соколов Н. Я. О понятии правовой культуры / Н. Я. Соколов // LEX RUSSICA (Научные труды МГЮА). — 2004. — № 2. — С. 391.

³⁰⁸ Костакі Г. Правовая культура общества и ее основные элементы / Г. Костакі, С. Злобин // Закон и жизнь. — 2003. — № 12. — С. 7.

прояви правової культури, проте, робить висновок про відсутність у цьому випадку правової культури³⁰⁹.

Здається, як би не ставитися до цих явищ, не можна стверджувати, що культура, у тому числі права, є відсутньою. Адже культура — це те, що, кінець-кінцем робить людину людиною, відокремлюючи її від світу тварин. Ні індивід, ні суспільство не можуть бути позбавленими правової культури цілковито. У цьому випадку слід говорити про недостатню, низьку, неповноцінну, деформовану правову культуру, правову антикультуру або негативну правову культуру але ніяк не про її відсутність. У зв'язку з цим не зовсім вдалим є введення понять «правова безкультурність»³¹⁰ і «юридична безкультурність»³¹¹. Можна погодитися з думкою І. Д. Невважай, який розглядає правовий нігілізм і правовий ідеалізм як невід'ємні складові правової культури³¹², підтверджуючи тим самим ідею про негативні її прояви.

Виокремлення негативної правової культури дозволяє інакше оцінити співвідношення категорій «правова культура» і «правове життя».

Може скластися враження про ідентичність зазначених категорій. Проте їх смислове навантаження не співпадає. По-перше, так само, як категорії «життя» і «культура», категорії «правове життя» і «правова культура» відрізняються одна від одної динамічними складовими. Одним із основних критеріїв якісного стану правового життя є права активність. Права активність підкреслює рухливість правового життя, його «нестояння» на місці, розвиток³¹³.

³⁰⁹ Мишенин В. А. Значение правового воспитания для формирования правовой культуры / В. А. Мишенин // Закон и армия. — 2004. — № 8. — С. 26-27.

³¹⁰ Соколов Н. Я. О понятии правовой культуры / Н. Я. Соколов // LEX RUSSICA (Научные труды МГЮА). — 2004. — № 2. — С. 389.

³¹¹ Матузов Н. И. Правовой нигилизм и правовой идеализм / Н. И. Матузов // Общая теория государства и права. Академический курс в 3 т. / [В. В. Борисов, Н. В. Витрук, Н. Л. Гранат и др.] ; под ред. проф. М. Н. Марченко. — М. : Зерцало-М, 2001. — Т. 3. — С. 327

³¹² Невважай И. Д. Типы правовой культуры и формы правосознания / И. Д. Невважай // Известия высших учебных заведений. Правоведение. — 2000. — № 2. — С. 24.

³¹³ Затонский В. А. Правовая активность как качественное состояние правовой жизни / В. А. Затонский // Правовая политика и правовая жизнь. — 2003. — № 3. — С. 7-8.

Правова культура характеризується більшою мірою статичними компонентами. По-друге, правове життя охоплює тільки те, що здійснилося (відбулося) в правовому бутті, а правова культура має як об'єктивовані, так і не об'єктивовані (правове мислення, правосвідомість, правовий менталітет), ідеальні компоненти.

Слід зазначити, що широке розуміння правової культури не підміняє собою обсяг змісту категорії «правове життя», а дозволяє перевести дослідження правової культури на якісно новий рівень, зокрема з'ясувати причини виникнення і характер негативного сприйняття правових явищ у суспільстві, усвідомити зв'язок правопорушень із глибинними особливостями сприйняття правової дійсності тощо. Цей підхід стає особливо актуальним при дослідженні правової культури окремих соціальних спільностей, що мають власну систему цінностей, правових традицій, особливості правосвідомості і правового менталітету.

Крім того, разом із таким розумінням правової культури досить обґрунтованим є використання поняття «культура права». Воно буде покликане відбити «високий рівень правової культури — такий, коли не лише соціальні явища оцінюються під кутом зору правових цінностей та ідеалів, але й саме право будується відповідно до цих цінностей та ідеалів, стає центром суспільно-політичного життя»³¹⁴.

Методологічною основою щодо широкого розуміння правової культури, може стати розуміння правової культури як інформаційно-семіотичної структури.

При інформаційно-семіотичному підході важливими складовими культури є артефакти. Слід зазначити, що ставлення до артефактів у праві не є однозначним. Наприклад, Б. В. Чигідін під артефактами у праві розуміє констатації неіснуючих насправді фактів, явищ, подій і стосунків, викликаних помилками пізнавального плану³¹⁵. Проте семантична природа цього поняття набагато

³¹⁴ Алексеев С. С. Право: азбука — теория — философия : Опыт комплексного исследования / С. С. Алексеев. — М. : Статут, 1999. — С. 271.

³¹⁵ Чигидин, Б. В. Юридическая техника российского законодательства : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история государства и права; история политических и правовых учений» ; 12.00.02 — «Конституционное право ; муниципальное право» / Б. В. Чигидин. — М., 2002. — С. 17.

ширша і дозволяє використовувати його для позначення усіх вторинних, штучних, тих що з'явилися за участю людини юридичних фактів і форм. Тому слід погодитися із запропонованим В. А. Бачининим широким розумінням артефактів в праві. На його думку, правові артефакти, є одним з компонентів довготривалої пам'яті людської цивілізації. Через них здійснюється трансісторична передача соціально-правового досвіду. Завдяки юридичним артефактам традиційні, апробовані нормативно-ціннісні уявлення про належне вводяться в актуальне духовно-практичне життя суспільства³¹⁶. У категорії — «юридичні артефакти» термін «юридичний» більшою мірою свідчить про зв'язок з державою, діяльністю її органів, тому, для відбиття усієї правової дійсності слід використовувати термін «правовий».

Таким чином, використовуючи інформаційно-семіотичний підхід правову культуру суспільства можна визначити як інформацію про правові артефакти, яка зберігається й накопичується в суспільстві за допомогою створюваних людьми знакових засобів. При цьому, під правовими артефактами слід розуміти сукупність продуктів і результатів людської діяльності у сфері права, які охоплюють як позитивні, так і негативні, як матеріальні, так і ідеальні феномени правової дійсності.

2.6. СИСТЕМНИЙ ПІДХІД В ОСЯГНЕННІ СИСТЕМИ ПРАВА

Методологія дослідження системи права вимагає застосування підходів та методів, які повною мірою спроможні розкрити сутнісні особливості цього важливого для юриспруденції концепту. В українській загальнотеоретичній юриспруденції розробки системи права проведені в декількох напрямках, серед яких перевага надається визначенню системи права як складової правової системи та дослідженню структури системи права з акцентуванням уваги на компонентах цієї системи, її галузевої характеристики. Останнім часом актуалізовано дослідження системи права з метою ви-

³¹⁶ Бачинин В. А. Філософія права и преступления / В. А. Бачинин. — Х. : Фолио, 1999. — С. 27.